

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Надія Скотна, кандидат психологічних наук,
декан соціально-гуманітарного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету
ім. І. Франка

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається соціально-філософський аспект дослідження цивілізації як пояснювального принципу історичного процесу. Такий підхід, на думку автора, передбачає включення в науковий аналіз не тільки матеріальної основи суспільства, але й феноменів культури, географічних, демографічних, етнічних і навіть психологічних особливостей груп країн та регіонів, а також їх взаємний вплив один на одного, унаслідок чого вивчення історії розвитку суспільства стає більш конкретним та об'єктивним.

Постановка проблеми. Процеси трансформації українського суспільства потребують осмислення категоріального статусу тих змін, які у ньому відбуваються. На це звертають увагу в своїх дослідженнях не тільки політологи, але й філософи, соціологи, юристи та представники інших наук. У їх працях, зокрема, підкреслюється, що для ґрунтовного аналізу соціальних реалій треба уточнити вихідне поняття “цивілізація”, а також визначитись з наявними підходами до його осягнення.

Починаючи з 80-х років ХХ століття, в соціально-філософській та історичній науці все більшого значення як пояснювальний принцип історичного процесу набуває ідея цивілізації. Розповсюдженню поняття цивілізації як ключового в поясненні історичного процесу сприяла його концептуальна невизначеність. Ця невизначеність дозволяє використовувати його в різних ідейно-теоретичних системах, будувати з допомогою цього поняття альтернативні версії, моделі історичного розвитку окремих країн і народів, майбутнього людства в цілому.

Щоб продемонструвати варіативність у підходах до визначення поняття “цивілізація”, наведемо декілька прикладів цих визначень, які наводять у своїх роботах класики, а також подають сучасні вітчизняні і західні вчені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У більшості випадків поняття “цивілізація” вживається як цілком рівноцінне поняттю “культура”, і цивілізація у такий спосіб розглядається насамперед як спільність духовних традицій людей, об'єднаних територіально протягом тривалого часу. Ця точка зору доведена до крайності в дослідженні культуролога Ф.Бегбі, який використовує термін “цивілізація” для

розмежування “більш великих, складних культур... від невеликих, більш простих, котрі традиційно були винятково заповідною областю антропологів” [9, 210]. Інші дослідники, як наприклад К.Квіґлі, пред'являли вимоги до економічного рівня культури, яка б претендувала називатися цивілізацією, вважаючи, що це повинна бути “продуктивна культура з апаратом для експансії” [13, 134]. Якщо К.Квіґлі вважав, що наявність у ній міст і писемності не є обов'язковою, наводячи в приклад цивілізацію інків і європейську цивілізацію до Х ст., то для Ф. Бегбі, неодмінна умова – це міста, що є культурними центрами.

А.Тойнбі наголошував, що гносеологічні визначення цивілізації як “розумоосяжної” одиниці історичного аналізу, як “визначеної фази в розвитку культури”, що існує протягом тривалого часу [16, 274], не можна вважати досить чіткими, тому що вони не містять критеріїв, що виділяють цивілізацію серед інших понять.

Як спроба удосконалити традиційні визначення цивілізації цікава стаття Р.Вескотта, у якій на основі творчого осмислення концепцій А.Тойнбі й інших дослідників в області історії цивілізацій, починаючи з М.Данилевського, дається можливий варіант “зведеного” визначення. Воно включає ряд умов: по-перше, “культура повинна одержувати продукт від землеробства або скотарства (а не збирання); по-друге, вона повинна бути урбаністичною, а також мати писемність і плавити метал” [17]. Наявність принаймні двох або трьох з перерахованих ознак автор вважає обов'язковим. Як ми бачимо, Р.Вескотт не зводить поняття “цивілізація” тільки до своєрідності духовної культури і пред'являє

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

окремі вимоги до рівня економічної зрілості суспільства. Однак і це визначення не можна вважати універсальним, тому що воно дається, як і в більшості попередників Р.Вескотта, за принципом “виключення”, “відділення” цивілізацій від “примітивних суспільств”. Визначення такого роду скоріше дозволяє уявити, що саме не належить до області цивілізації, ніж скласти поняття про цей феномен.

Класичні підходи до визначення цивілізації також досліджував американський політолог С.Хантінгтон. У книзі “Зіткнення цивілізацій” він робить висновок, що культура – загальна тема практично кожного визначення цивілізації. На підставі аналізу підходів М.Вебера, Е.Дюркгейма, О.Шпенглера, П.Сорокіна, А.Тонбі, А.Вебера, А.Кребера, Ф.Бегбі, К.Куїглі, Р.Колборна, К.Даусона, С.Айзенштата, Ф.Броделя, У.Макніла, А.Боземен, І.Валлерстайна, Ф.Фернан-дез-Арместо Хантінгтон виділяє такі загальні риси об'єктивного порядку, як мова, історія, звичаї, інститути і релігія, підкреслюючи особливу роль останньої [8, 46 – 49].

Дійсно, у сучасних визначеннях цивілізації, які використовуються на Заході, ключовим словом залишається, “культура”, причому культура переважно духовна, що характеризує і спільності, і співтовариства людей. Отже, цивілізація розуміється як найвищий рівень культурної спільності різних суб'єктів: людей, соціальних груп, народів тощо.

Цікаву концепцію цивілізації залишив нам один з визначних представників традиції діалектичного раціоналізму в західній філософії першої половини ХХ століття Робін Джорж Коллінгвуд. Цивілізація, на його думку, “означає таке суспільство, у якому людина добуває те, що їй потрібно для виживання і зручностей життя, не знедолюючи інших... Таке суспільство, у якому кожен його член заробляє на життя, не паразитуючи на збіднінні інших, є суспільством процвітання. Це суспільство, у якому суддею в людських справах як між окремими людьми, так і між групами, є не насильство, а згода. Ця умова має на увазі дві інших. У юридичних і політичних аспектах мир означає закон і порядок: заміну насильства “упорядкованим” поведінням відповідно до правил, прийнятих усіма зацікавленими особами. В економічному аспекті мир означає процвітання” [12, 224]. Отже, “мир”, “процвітання”, “закон і порядок” – ось та система основних цінностей, яка робить суспільство цивілізованим. Таким чином, згідно з діалектичним законом сутність цивілізації розкривається в протистоянні своїй протилежності, як світло на

фоні мороку, як мир у порівнянні з війною. І далі: “Цивілізації є процес нескінченного наближення до ідеального стану... і віддалення від суперечливого їй іншого ідеального стану, який я називаю варварством. Це ідеальний стан, а не дійсність; жодне суспільство не є цілком цивілізованим, і жодне суспільство не можна вважати цілковито варварським” [11, 51–52].

На пострадянському просторі розповсюдженим є розуміння цивілізації як категорії, що пов'язана з суспільством. Так, російський дослідник Л.Семеннікова вважає, що цивілізації – це спільності (людей) і суспільства. У своєму підручнику вона зазначає, що цивілізація як спільність характеризується однаковою ментальністю, ідеалами і цінностями, а як суспільство – стійкими рисами в економіці, політиці, культурі. Також автор припускає, що “...існує якийсь “генетичний” код, що визначає магістральні потоки цивілізаційного розвитку. Останнє робить цивілізацію в деякому сенсі містичним явищем” [4, 28]. На думку Л.Семеннікової, тип цивілізації визначають наступні ознаки: фундаментальні риси в ментальності; спільність і взаємозалежність історичної долі народів; взаємопереплетіння культур; сфера загальних інтересів.

Л.Гриньов вважає ідеологію самою “найспецифічнішою” основою цивілізації, від якої вона цілком залежить як теоретична (релігійна або світська) форма існування базових духовних цінностей. Але в цьому випадку вона характеризує лише цивілізаційну еліту, меншою мірою інтелігенцію, а на рівні народних мас взагалі губиться. Залежно від характеру ідеології Л.Гриньов виділяє наступні цивілізації: релігійно-культурові, релігійно-теологічні, релігійно-політичні, державно-етичні, а залежно від самостійності розвитку – первинні, вторинні, третинні [5, 318].

С.Крапивенський розмежовує формаційний і цивілізаційний підходи до визначення суспільства і услід за іншими вважає, що цивілізація є власне соціальна організація суспільства, що характеризується загальним зв'язком індивідів і первинних спільностей з метою відтворення і збільшення суспільного багатства [3, 165].

Як видно з вищенаведеного, визначення поняття цивілізації є досить складним завданням і має безліч визначень у різних науках: антропології, історії, культурології, соціальній філософії. Про це, зокрема, писав і А.Тойнбі: “наука не має методологічного інструментарію, що дозволяє виокремити сутнісні, визначні параметри цивілізаційних комплексів. У кращому випадку ми вміємо описувати конкретні

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

цивілізації, але не знаємо, в чому полягають їх системоутворюючі основи” [7, 77]. Для нього такою системоутворюючою підставою були релігія і Всесвітня церква.

Важливою причиною недостатньо чіткого розуміння сутності, структури і функції цивілізацій у суспільстві є недостатньо чітко визначення тих понять, через які вона розкривається: суспільства, формації, культури, ментальності, цінності й ін.

Цивілізація не включає ознаки, що не є досягненням даного народу в порівнянні з попереднім етапом або в порівнянні з іншими народами. Таким чином, цивілізація – це оціночна характеристика культури даного народу або групи народів: те, що входить у цивілізацію в одному сенсі, може не входити в іншому. У цьому сенсі цивілізація є досить розмитим поняттям соціальної філософії, критерії цивілізації можуть бути зовсім різними.

Звернення до терміна “цивілізація” і формування цивілізаційної теорії проходило в рамках двох напрямів наукової світової думки, що розвивались паралельно. Один напрям, у межах якого сформувалися соціальні науки, був призваний пояснити розмаїття матеріально-предметного світу і виявити закономірності розвитку індустріального суспільства. Визначальним для цього напрямку виступали матеріальне виробництво, економіка, спосіб господарювання і породжені ними відносини. Другий напрямок спирався на гуманітарні методи досліджень і породив комплекс гуманітарно-філологічних та історичних наук, які повинні були розкрити багатомірність світу в його соціальних і культурних вимірах [6, 26]. В обох напрямках були розроблені цілісні, методологічно обґрунтовані концепції, які дозволяли давати пояснення історії розвитку світової спільноти, при цьому давали своє визначення поняттю “цивілізації”, розглядаючи їх під кутом зору різних методологічних підходів. Як матеріалістична, так і культурно-історична школи ввели в обіг принципи історичного аналізу просування великих суспільств.

Матеріалістичний підхід не ігнорував ролі духовних факторів. Але більше їх зв'язував з типом технології або соціальності. В загальному вигляді ознаки цивілізованості, які виділяла школа культурного матеріалізму полягали в розвитку землеробства і ремесел, наявності держави, суспільних класів, міст, торгівлі, приватної власності, грошей, релігійної системи, писемності тощо.

Яскравим представником цього напрямку

можна назвати видатного французького історика Ф.Броделя, який у 1979 році випустив тритомний фундаментальний твір “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст”. У ньому саме матеріальна сторона, економічна історія представлені як найважливіші і багато в чому визначальні. При цьому матеріальна діяльність людей виявляється саме через її речову і технологічну сторону, і тим самим з економічної і соціальної історії випадають відносини людей у процесі виробництва – класовий і професійний поділ суспільства [6, 32].

Важливим нововведенням Ф.Броделя стало поняття “велика тривалість” як деякий історичний час, у якому живе та чи інша цивілізація, і який вона зберігає через накопичений досвід своєї життєдіяльності. На прикладі ряду масштабних суспільних подій, таких, як французька і російська революції, Ф.Бродель показав, як цивілізації переживають і долають економічні, соціальні, ідеологічні і логічні потрясіння, впливають на їхнє протікання. Цивілізації переварюють соціальні потрясіння і катастрофи або стимулюють їх у ході виявлення своїх власних глибинних ритмів (подібне уявлення цивілізаційних ритмів ми знаходимо і в А.Тойнбі).

Цивілізація у Ф.Броделя, – це перш за все, якийсь простір, як “культурно-географічна зона” (прив'язана до географії і демографії), деякий “ансамбль”, у якому можна знайти багато певним чином упорядкованих елементів культури (особливе відношення до техніки, манера вести господарство, вірити, любити тощо), однак загальні принципи регуляції, закономірності змін, сутнісні зв'язки і ієрархія різних компонентів – усе це залишається за рамками пояснення. Почасти, Ф. Бродель відмовляється від уявлень про циклічність у динаміці цивілізацій, розглядаючи їх як перемінну тривалість. Історія ніби складається з численних окремих історій – мови, писемності, науки, мистецтва, права, соціальних і політичних інститутів, техніки, буденного життя, тощо. Кожна цивілізація з'являється у своєму неповторному розмаїтті, у якому досить важко припустити загальні принципи устрою і закони еволюції [6, 32].

Паралельно з історико-матеріалістичною школою розвивається культурно-історична школа, у якій пріоритетне, а іноді і визначальне значення приділяється духовному факторові.

У рамках культурно-історичної школи працювало багато вчених з багатьох країн світу. Загальним для її представників, було виділення реально існуючих, причинно взаємопов'язаних та

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

внутрішньо значимих організмів, що відрізняються від усіх змішаних культурних утворень та малих культурних систем, а також від держави, нації, політичних, релігійних, расових, етнічних та усіх інших соціальних груп. Ці цивілізації чи культурні надсистеми великою мірою визначають життя, організацію та функції малих груп та культурних систем, менталітет та поведінку індивідів, більшість конкретних історичних процесів та тенденцій [14, 177]. Саме вчені цього напрямку стали засновниками цивілізаційної теорії. Серед них насамперед можна назвати М.Данилевського, М.Вебера, О.Шпенглера, П.Сорокіна, А.Тойнбі та інших, більш сучасних вчених, серед яких треба особливо відмітити С.Хантінгтона, Н.Еліаса і Ш.Ейзенштадта.

Так, С.Хантінгтон у роботі “Зіткнення цивілізацій” зазначає, що цивілізація є найвищою культурною спільнотою людей та самим широким рівнем “культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів... Цивілізації – це самі великі “ми”, усередині яких кожен відчуває себе в культурному плані як дома і відрізняє себе від усіх інших” [8, 51]. У результаті аналізу досліджень класиків Хантінгтон робить висновок, що цивілізації всеосяжні. Він вважає, що держави в рамках однієї цивілізації тісніше зв’язані одна з одною, ніж з державами за межами цивілізації. Вони можуть частіше воювати один з одним і частіше вступати в дипломатичні відносини. Вони будуть більш взаємозалежні в економічних відносинах. У них будуть існувати взаємопроникаючі естетичні і філософські течії [8, 50]. Також автор відзначає, що цивілізації не мають чітко позначених меж; що вони смертні, але разом з тим живуть довго – еволюціонують, адаптуються і є найбільш постійними людськими об’єднаннями. Учений, проаналізувавши різні стадії цивілізацій, що виокремили Квіглі, Мелко, Тойнбі та інші відзначив, що цивілізації проходять через добу труднощів або конфліктів, виникнення універсальної держави, і дезінтеграції [8, 53]. Російський вчений М.Льїн критикує твердження Хантінгтона про смертність цивілізацій: “цивілізації як аналітичні моделі, чи ідеальні типи не можуть зникнути... дійсні цивілізації, як і культури можуть лише витіснятися заміщенням; при цьому, однак утворюють моделі другого, третього і наступного поколінь... цивілізації вічні і безсмертні” [2, 155].

Також С.Хантінгтон наголошує, що цивілізації – це культурні, а не політичні цілісності. Вони можуть містити в собі як одну, так і безліч політичних одиниць, що мають найрізноманітніші

форми правління і територіальний устрій. Таким чином, він пропонує, з одного боку, класифікацію цивілізацій, а з іншого – країн світу за критерієм цивілізаційної приналежності.

Що стосується часу існування цивілізацій, то у науковій літературі висловлюються гіпотези про існування найбільш тривалої (якщо не вважати життєвого циклу всього людства) форми циклічної динаміки суспільства тисячолітніх циклів. Мимохідь згадав про ідеальну тривалість життя для кожної культури в одне тисячоліття О.Шпенглер. Близьких поглядів дотримувалися А.Тойнбі, Л.Гумілев. Але докладніше ця концепція розроблена відомим американським футурологом Елвіном Тоффлером, що виділив в історії людства три хвили. Перша почалася 8–9 тисяч років тому, з неолітичної революції, що породила сільськогосподарську цивілізацію. Друга хвиля – індустріальна цивілізація – виникла з промислової революції. Триста років тому відбувся вибух, ударні хвилі від якого обійшли всю землю, руйнуючи старі суспільства і породжуючи зовсім нові цивілізації. Таким вибухом була, звісно, промислова революція. З кінця XX століття починається “третьа хвиля”: багато чого в цій виникаючій цивілізації суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації. Це водночас і найвищою мірою технічно розвинута, і антиіндустріальна цивілізація. “Третя хвиля” несе із собою справді новий спосіб життя, заснований надиверсифікованих, відновлених джерелах енергії; на місцях виробництва, що роблять застарілими більшість виробничих ліній: на родині; на новому інституті, що міг би бути названий “електронним котеджем”; на радикально перетворених школах і корпораціях майбутнього. Багато тенденцій, які передбачав Тоффлер, здійснилися. Однак шлях переходу до нової цивілізації виявився набагато боліснішим і довшим, ніж передбачав Тоффлер [15, 51].

З сучасних російських авторів, які займаються цією проблемою, хочеться назвати Ю.Яковця. Підхід автора до найбільш великого рівня періодизації історії багато в чому схожий з концепцією Тоффлера, але структуризація і межі переходів трохи відрізняються. Уведено поняття надциклу, що поєднує тріаду загальних глибинних основ, що мають багато вікових циклів (родинних цивілізацій). За точку відліку також приймається неолітична революція (й попередній їй перехідний період мезоліт). Перший надцикл охоплює неолітичну, ранньорабовласницьку й античну цивілізації – перші три стадії становлення людського суспільства (7–8 тисяч

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

років). Другий надцикл бере початок не з промислової революції, а із середини I тисячоліття нашої ери і триває півтора тисячоліття, охоплюючи ранньофеодальну, передіндустріальну (ранньокапіталістичну) та індустріальну цивілізації. Це були етапи зародження, становлення і торжества індустріального суспільства. З кінця XX ст. почався перехідний період до наступного суперциклу, що, імовірно, охопить постіндустріальну і дві наступні за нею цивілізації (три багатотисячових історичних цикли) і буде мати тривалість біля половини тисячоліття, якщо яка-небудь трагічна випадковість (термоядерна або природна катастрофа і т.п.) не перекреслить цей шлях [10, 51].

Висновки. Отже, в кінці XX століття у зв'язку з активним використанням цивілізаційного підходу для вивчення історії розвитку світового суспільства поняття "цивілізація" набуло широкого вжитку. Саме цивілізаційний підхід дозволяє нині перебороти однолінійність, властиву формаційному уявленню про історичний процес. Саме такий підхід припускає включення в історичне дослідження не тільки матеріальної основи суспільства, але й феноменів культури, географічних, демографічних, етнічних і навіть психологічних особливостей окремих груп країн і регіонів, а також їх взаємний вплив один на одного. Унаслідок цього вивчення історії стає більш конкретним, а сама вона здобуває притаманну їй багатозначність.

1. Ерасов Б.С. *Цивілізації: Универсалии и самобытность* /Б.С. Ерасов; [Отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – 509 с.

2. Ильин М.В. *Мировое общение как проблема "полиглоти"* // ПОЛИС. – 1995. – №1. – С. 79 – 121.

3. Крапивенский С.Э. *Социальная философия: учебник*. – М.: Владос, 1998. – 265 с.

4. Семенникова Л.И. *Россия в мировом сообществе цивилизаций*. – Брянск, 1996. – 328 с.

5. Соловьев С.В. *Социальная философия*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 318 с.

6. *Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия* / Под ред. Б.С.Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 542 с.

7. Тойнби А. *Постижение истории*. – М.: Прогресс, 1996. – 177 с.

8. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций*. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.

9. Хачатурян В.М. *Проблема цивилизации в "Исследованиях истории"* А. Тойнби в оценке западной историографии / *Цивилизации*. – В., 1994. – 223 с.

10. Яковец Ю.В. *История цивилизаций*. – М.: Владар, 1995. – 515 с.

11. Collingwood R. G. *The new Leviathan*. – P. 51 – 73.

12. Collingwood R. G. *Tssays in Political Philosophy*. Oxford. 1989. – 224 p.

13. Quigley C. *The evolution of civilizations. An introduction to historical analysis*. Indianapolis, 1979. – 134 p.

14. Sorokin P. *Sociological Theories of Today*. L.; N.Y., 1966. – 177 p.

15. Toffler A. *The Third Wave*. N.Y., 1980. – 237 p.

16. Toynbee A. *A study of history*. Vol. 12. – 274 p.

17. Wescott R. *The enumeration of civilizations / History and theory*. 1970. Vol. 9, N 1. – P. 65 – 78.

Відділення Дрогобицького державного педагогічного університету
ім. І. Я. Франка у Самборі.
